

Magdalena Jaworska¹

Wydział Humanistyczny

Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim

Michał Klementowicz²

Wydział Teologii

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Metoda retoryki w ujęciu Jana Italosa

[The Method of Rhetoric as Seen by John Italos]

Streszczenie: Jan Italos (1025–1085), wybitny filozof bizantyjski, nie zapisał się w historii jako znakomity retor. W młodym wieku zasłynął jako dialektyk i polemista. Pozwala to zwrócić uwagę na jego traktat *Methodos Rhetorikê*. W niniejszym artykule starano się wydobyć kluczowe cechy intelektualne tego dzieła. Poza samym opisem, istotne wydają się niektóre odniesienia Italosa do arystotelesowskich koncepcji sztuki przemawiania. Dotyczy to użycia sylogizmów czy pojęcia odrębności retoryki od erystyki czy dialektyki. Propozycja jedenastowiecznego uczonego zawiera także elementy odmienne od poglądów Stagiryty. Należą do nich: formy rozumienia etosu mówcy, niektóre zasady związane z argumentacją oraz związek retoryki z etyką. Całość analizy dzieła pozwala uchwycić zakres recepcji klasycznych treści retorycznych w Cesarstwie Wschodniorzymskim w XI w.

Summary: John Italos (1025–1085), a prominent Byzantine philosopher, was not regarded by his contemporaries as a great rhetorician. However, even from an early age, he did make a name for himself as a dialectician and polemicist. For this reason, his treatise, *Methodos Rhetorikê* garnered considerable attention. The present article seeks to demonstrate that this important work possesses some key intellectual elements relevant to rhetoric. Besides the title of the work, Italos' references to the Aristotelian view of the art of speech demonstrates such relevance. In particular, we highlight the use of syllogisms and the notion of the distinctiveness of rhetoric from controversy and dialectic. At the same time, the eleventh century scholar's proposal includes elements of rhetoric that depart from the Stagiritic views, such as ways of understanding the ethos of the speaker, certain principles related to argumentation,

¹ Magdalena Jaworska, Wydział Humanistyczny, Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, ul. Chopina 52/bud. 7, 66-400 Gorzów Wielkopolski, Polska, margda@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-7423-2395>.

² Michał Klementowicz, Katedra Homiletyki, Wydział Teologii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, al. Racławickie 14, 20-950 Lublin, Polska, michal.klementowicz@kul.pl, <https://orcid.org/0000-0001-5375-7961>.

and the relationship between rhetoric and ethics. Our analysis of Italos' work makes it possible to appreciate the reception of classical rhetorical content in the Eastern Roman Empire in 11th century.

Słowa kluczowe: Arystoteles, Bizancjum, Jan Italos, retoryka.

Keywords: Aristotle, Byzantium, John Italos, rhetoric.

Uwagi wprowadzające

Jan Italos nie zasłynął w jedenastowiecznym Konstantynopolu jako wybitny znawca sztuki retorycznej, a wręcz przeciwnie – Anna Komnena w *Aleksjademie* podaje, że nigdy nie było mu dane zakosztować nektaru retoryki (Komnena A., 2005, V, 8, 6), tym niemniej, filozof jedną z zachowanych do dzisiaj rozpraw poświęcił wspomnianej i tak niezwykle cenionej od czasów antycznych sztuce. W niniejszym artykule starano się zatem przedstawić treści *Methodos Rhetorikê* Jana Italoza oraz tych elementów sztuki retorycznej, które zostały przezeń uznane za godne uwagi oraz wskazać nawiązania do arystotelesowskiej tradycji.

Rozpoczynając analizę *Methodos Rhetorikê* Italoza, warto pamiętać, że niektórzy spośród badaczy przypisują jego zarysowi retoryki czysto arystotelesowską wymowę, jak np. Pelopidas Etienne Stephanou, Alexander George Kennedy oraz Oktawiusz Jurewicz, dostrzegając w niej streszczenie *Retoryki* samego Arystotelesa³. Jednakże np. Thomas Conley (jedyny komentator rozprawy) nie dostrzega żadnych dowodów świadczących o tych powiązaniach⁴. Co więcej, podkreślając dostępność tekstu arystotelesowskiej *Retoryki* w Bizancjum XI w., utrzymuje, że prawdopodobnie żaden z myślicieli bizantyjskich nie podjął wysiłku na rzecz choćby jej lektury (Conley T., 1998, s. 49; Conley T., 1994, s. 230). Mimo braku pewności, że pisząc *Methodos Rhetorikê* Italos miał przed oczyma dzieło swego perypatetyckiego poprzednika, można jednak dostrzec w rozprawie Bizantyjczyka echa rozważań Arystotelesa. Naturalnie są tam też świadectwa wcześniejszej tradycji komentatorskiej *Retoryki*, które w tym przypadku wydają się być najbardziej znaczące⁵.

³ Pelopidas Etienne Stephanou wprost utożsamia komentarze Italoza z arystotelesowskimi *Topikami*, jak i jego traktaty nt. dialektyki, sylogizmów i retoryki z krótkimi streszczeniami odpowiednich dzieł Stagiryty. Alexander G. Kennedy wyłącznie wzmiankuje, że Jan Italos w późnym wieku XI napisał zarys *Retoryki*. Oktawiusz Jurewicz zaś, zaznacza, że myśliciel dokonał „ekscerptów z *Retoryki*” (Kennedy G., 1938, s. 318; Stephanou P., 1949, s. 82, 86; Jurewicz O., 1984, 208).

⁴ Podobną opinię na ten temat można znaleźć u Andrása Krafta (2024).

⁵ Z uwagi na fakt, że cel autorów artykułu ogranicza się wyłącznie do omówienia zawartości treściowej *Methodos Rhetorikê*, na temat źródeł, które mogły być dlań wzorcem do naśladowania szczegółowe informacje podaje w swym opracowaniu Thomas Conley (2004, s. 411–437).

Konwencja historyczna *Methodos Rhetorikê* Jana Italosa

Methodos Rhetorikê Jana Italosa w literaturze przedmiotu została przywołana do tej pory trzykrotnie. Po raz pierwszy ukazała się ona w wydaniu dzieł filozofa zebranych i opublikowanych przez Grégoire Cérétéli w Tbilisi, w 1926 r. (Cérétéli G., 1926, s. 33–46). W roku 1966 doczekała się powtórnej edycji również w Tbilisi, w pracach Italosa wydanych przez Keczakmadze, przy czym tekst *Methodos* w *Iannis Itali Opera* pochodzi z jego wcześniejszej publikacji w *Opuscula selecta II* autorstwa G. Cérétéli (*Iannis Itali Opera*, 1966, s. 35–42). Po raz ostatni *Methodos Rhetorikê* wydał Thomas M. Conley w 2004 r. Warto też zaznaczyć, że jedynie w tej ostatniej edycji oryginalny tekst został opatrzony niezwykle cennym komentarzem (Conley T., 2004, s. 414–436).

Rozprawa *Metoda retoryki* Jana Italosa została skolacjonowana przez Cérétéli z trzech manuskryptów, a mianowicie *Marc.gr.* 265 (XIV w.), *Vat.gr.* 316 (XIV w.) oraz *Vat.gr.* 1457 (XVI w.). To o niewielkich rozmiarach dziełko obejmuje zaledwie kilka stron i składa się z 19 krótkich paragrafów dotyczących różnej problematyki. Z tytułu tejże rozprawy Italosa (w przeciwieństwie do niektórych spośród jego prac) nie można wprost wnioskować, dla kogo została ona przeznaczona. Zatem teza Conley’a wiążąca potencjalnego adresata *Methodos* z postacią Andronika Dukasa (brata cesarza Michała VII) wydaje się być tu prawdopodobna (Conley T., 1998, s. 51–55)⁶. Istotnie, za bezsporny należy uznać fakt, że Italos cieszył się uznaniem nie tylko ze strony samego cesarza Michała VII Dukasa, ale i jego rodziny. Wiadomo też, że myśliciel ten jedną ze swoich prac dotyczących dialektyki, podobnie jak i o śnie w homeryckiej *Odysei*, zadedykował właśnie Andronikowi⁷. Można zatem przypuszczać, że pozostałe prace z zakresu dialektyki, w tym i *Methodos Rhetorikê*, były jemu dedykowane, zwłaszcza że wspomniane rozprawy Italosa zostały napisane w podobnym stylu (Conley T., 1998, s. 51)⁸. Ponadto Andronik Dukas był wychowankiem Psellosa i jest dalece prawdopodobne, że w chwili, gdy Italos około 1075 r. objął po swoim mistrzu stanowisko „konsula filozofów”, przejął jednocześnie w schedzie dalszą edukację młodszego brata cesarza Michała VII. Zapewne Italos nie był ani jedynym pedagogiem Andronika, ani też ten nie uczestniczył w jego wykładach, które podówczas cieszyły się wielką popularnością w Konstantynopolitańskiej Wszechnicy. W kon-

⁶ Z perspektywy tego artykułu Conley’a, jego późniejsze powiązanie adresata *Methodos Rhetorikê* z osobą Konstantyna Dukasa jest niezrozumiałe, zwłaszcza że żadna z dotychczasowych rozpraw Italosa nie została mu zaadresowana (Conley T., 2004, s. 415).

⁷ Jan Italos poświęcił Andronikowi dwie rozprawy. Teksty zarówno pierwszej, jak i drugiej są dostępne w: *Iannis Itali Opera* (1966, s. 1–15, 111–113). Ponadto drugi z traktatów jest także dostępny w *Quaestiones Quodlibetales* (Italos I., 1956, s. 53–55).

⁸ W podobnym stylu (prosty i niewymagającym wyrafinowanego odbiorcy) utrzymane jest wprowadzenie Jana Italosa do *Isagogi* Porfirusza (Romano R., 1992, s. 15).

sekwencji można domniemywać, że myśliciel udzielał mu lekcji, przebywając w cesarskim pałacu. Nie jest też pewne, czy kiedykolwiek Andronik obcował z tekstami Italosa doń skierowanymi. Co istotne, jeżeli *Metoda retoryki* została poświęcona bratu Michała VII, to za potencjalny czas jej powstania należy uznać okres pomiędzy 1068–1069 i 1076 r., kiedy to Andronik osiągnął stosowny wiek, by sprostać wymagającym studiom z zakresu dialektyki i sztuki retorycznej⁹.

Bez wątpienia to niewielkie dzieło Italosa było przezeń adresowane do odbiorcy w młodym wieku, czego dowodem jest zarówno jego struktura, jak i styl samej wypowiedzi. Kompozycja *Metody retoryki* nie jest skomplikowana, zresztą trudno wymagać od kilkustronicowego opracowania, aby pod tym względem mogło dorównać oryginałowi – *Retoryce* Arystotelesa. Pismo tworzy 19 krótkich paragrafów, przy czym w pierwszych dziesięciu podjęte są zagadnienia wprowadzające, które zostały sformułowane w paragrafie 3. Do kwestii wstępnych Italos w swojej rozprawie zaliczył: w jakiej mierze retoryka może okazać się efektywna w polityce, jakie można wyróżnić w niej gatunki, gdzie ewentualnie wystąpić mogą trudności w sztuce wymowy, skąd pochodzą i na czym polegają znamienne dla niej narzędzia, w czym tkwi jej swoista siła, jaką korzyść daje wiedza o niej, co stanowi jej cel w obrębie logiki oraz co jest w niej samej możliwie najlepszą rzeczą. Dalsze rozdziały, 11 i 19, odnoszą się już do etosu oraz retoryki w kontekście politycznym i etycznym.

Styl wypowiedzi, w jakim utrzymana jest *Metoda retoryki* Italosa nie jest skomplikowany, a wręcz przeciwnie – epatuje prostotą i jasnością sformułowań. Warto podkreślić, że Italos posługuje się trybem rozkazującym i nader rzadko odwołuje się do bardziej skomplikowanych form¹⁰. Prawdopodobnie z uwagi na małą objętość rozprawy przejścia do kolejnych zagadnień są automatyczne, bez większego zaangażowania i szczegółowej analizy poruszanych problemów. Co istotne, autor nie odwołuje się ani do tak ważnych dla Arystotelesa entymematów, ani też do funkcji toposów w obrębie retorycznej inwencji. Wszystkie te fakty przemawiają za tym, że jego dziełko nie powstało z myślą o wyrafinowanym znawcy sztuki retorycznej, a raczej o kimś, kto owej wiedzy był w pełni pozbawiony. Zapewne potencjalnym odbiorcą krótkiego i szkolnego w swej wymowie opracowania miał być ten, kto pragnął posiadać podstawy z zakresu tejże sztuki.

⁹ Warto dodać, że Ruggiero Romano w krótkim komentarzu o „synopsis” Jana Italosa do *Isagogi* Porfiriusza za czas jego powstania uznaje okres między 1071, a maksymalnie 1082 r. To oznacza, że zarówno owe kompendium, jak i *Methodos* powstały mniej więcej w tym samym czasie. Co więcej, stylistyczne podobieństwo obu prac Italosa pozwala twierdzić, że zostały one napisane w jednym celu, by służyć jako narzędzia szkolnej dydaktyki (Romano R., 1992, s. 14; Conley T., 1998, s. 53).

¹⁰ Zagadnienie stylistyki wypowiedzi Italosa pojawia się w opracowaniach autorstwa Thomasa Conley’a (2004, s. 413–414; 1998, s. 50–51).

Zawartość treściowa *Methodos Rhetorikē*

Rozdziały 1–3

Metoda retoryki Jana Italosa rozpoczyna się od wyjaśnienia, czym jest sztuka retoryczna i jaki jest jej charakter. Italos pisze, że zadaniem retoryki jest ujęcie wszystkiego, co uchodzi za przekonujące. Już w pierwszym zdaniu wykazuje podobieństwo między sztuką retoryczną a dialektyką, dlatego nie dziwi, że w nawiązaniu do arystotelesowskiej wykładni ostatecznie autor definiuje tę pierwszą jako antystrofę dialektyki (Arystoteles, 1998, 1354a). Po wykazaniu pokrewieństwa obydwu sztuk Italos przechodzi do wskazania i wyliczenia tych elementów, które determinują odmienną ich naturę. Sztuka retoryczna, podejmując kwestie polityczne, adresowana jest głównie do równych przeciwników, ludzi i sędziów obecnych na zgromadzeniach publicznych, natomiast dialektyka, poruszając zagadnienia teoretyczne – wyłącznie do jednego rozmówcy. W przeciwieństwie też do dialektyki, retoryka jest zależna od kondycji adresatów (słuchaczy), i bywa, że jej dowodzenia wychodzą od niekoniecznych przesłanek. Przyjmując jednak, że stanowi umiejętność poszukiwania tego, co przekonujące w stosunku do każdego przedmiotu i w każdych okolicznościach (Arystoteles, 1978, 149b 25–26), należy podkreślić, że w aspekcie przedmiotowym nie ogranicza się ona do ściśle ustalonych kwestii. W konsekwencji owa nieograniczoność retoryki jest tą cechą, która łączy ją z dialektyką (Arystoteles, 1998, 1355b 7–9, 1356a 30–33). Tak więc przedmiot obydwu sztuk jest nieograniczony i obu właściwy jest charakter ogólny, a nie szczegółowy. Wskutek ćwiczenia umysłu i dialektyka, i retoryka są przeto w stanie doprowadzić do odkrycia prawdy. Stąd i konstatacja Italosa, że retoryka jest pożyteczna i każdy może z niej czerpać korzyści. Warto dodać, że szczególna i wyjątkowa moc retoryki w postaci dowodzenia wszystkiego sprzyja nawet garbarzom i cieślom. Okazuje się także, że retoryka nie jest podobna ani do arytmetyki, ani też do geometrii.

Po określeniu, czym jest retoryka i wykazaniu zarówno jej pokrewieństwa, jak i różnic w stosunku do sztuki dialektycznej, Italos podejmuje kwestię rodzajów mów. Według filozofa *logoi* dzielą się na: *logos prophorikos* (wypowiedziany) oraz *logos endiathetos* (wewnętrzny). Te z kolei na mowy techniczne (*entechnos*) i nietechniczne (*atechnos*), przy czym wśród dwóch rodzajów mów technicznych można dalej wyróżnić mowy o charakterze teoretycznym oraz praktycznym. Ponadto retoryka filozoficzna i pagnegiryczna przynależą do grona teoretycznych, zaś doradcza i sądowa do praktycznych. Jakkolwiek pierwsze, wskutek rozwijania dobrego i złego postępowania, przyczyniają się do powiększenia cnoty podmiotu bądź jego wad, to drugie odnoszą się do faktów i działań. Można zauważyć, że podniesiona tutaj przez Italosa kwestia nie jest do pogodzenia z myślą Sta-

giryty. W ujęciu Arystotelesa bowiem żadna prezentowana w mowach argumentacja nie ma mocy, by czynić ludzi lepszymi, tzn. dokonywać zmian w obszarze samego podmiotu wypowiadającego się (Arystoteles, 1981, 1179b 410).

Następnie we wstępnych rozważaniach wokół sztuki retorycznej Italos przechodzi do zagadnień, które wymagają rozpatrzenia. Do nich zalicza: skuteczność retoryki w obszarze polityki; znamienne dlań gatunki i narzędzia; ewentualne trudności; szczególną jej moc, pożytek, jaki daje wiedza retoryczna; cel sztuki retorycznej w obrębie logiki oraz to, co jest w niej najlepszą rzeczą.

Rozdziały 4–7

Porządkując w ten sposób swój wykład o retoryce, Italos precyzuje także właściwy dla niego obszar merytoryczny. Po pierwsze, retoryka obejmuje problemy odnoszące się do dobrych i stosownych praw, po drugie zaś do cnoty natury politycznej i stąd też dotyczy rzeczy sprawiedliwych, zgodnych z prawem i zacnych. Przedmiot jej zainteresowań natomiast stanowią wyłącznie kwestie sporne, na rzecz których można przywołać dobre argumenty za i przeciw. Mając na uwadze efekty owej sztuki, należy podkreślić, że nie wynikają one z nacisku, lecz właściwego dla nich rozumowania. Tak więc w mocy retoryki leży to, iż co najmniej sprowadza słuchaczy na drogę cnoty lub bezpośrednio doprowadza ich do ἀρετή. Można to uznać za kontynuację myśli prezentowanej przez Italosa w rozdziałach od 1 do 3. Jest tak dlatego, że w klasycznym ujęciu Arystoteles nie łączył poziomu etyki z wypowiedzią samego retora, która mogłaby oddziaływać w sposób etyczny lub aretologiczny na samą postawę wypowiadającego się. Tymczasem w przypadku Italosa wygląda to odmiennie. Jego zdaniem owa wyjątkowa moc (budząca szlachetność w duszach ludzi) wynika tak samo z faktu, że oskarżonymi zostają ci, którzy muszą zostać obwinieni, jak i ze sposobności analizy w oparciu o prawdopodobieństwa i opinie podczas wygłaszania przemówień wokół tychże zagadnień. Italos również zaznacza, że najtrudniej jest wypowiadać się o działaniach właściwych ludziom, gdyż wymaga to w dużej mierze zaangażowania ze strony *phronesis* oraz intelektu. Równie trudno mówi się o zdarzeniach mających nastąpić w przyszłości. W nawiązaniu do wagi problemów, z którymi mierzy się sztuka retoryczna, Italos zaznacza, że podstawą jest stosowne zrozumienie właściwych dla niej metod. Istotne jest także, by pojąć *organon* sztuki retorycznej, odnosząc go jednocześnie do metod stosowanych w dialektyce i etyce (podobnie ujmuje to Stagiryta w *Retoryce* – Arystoteles, 1988, 1356a 26–28). Działanie to ma służyć poszukiwaniu narzędzi, które są wspólne dla tych nauk, wszak domeną retoryki nie stanowi odnalezienie wyłącznie własnej drogi.

Italos dalej podaje, jakie czynniki pragmatyczne i emocjonalne winny zostać uwzględnione. Niewątpliwie dzięki metodzie tejże sztuki wzrasta nie tylko rozumienie rzeczy sprawiedliwych i szlachetnych, ale i środków między skrajnościami tożsamych z cnotami¹¹. Zdaniem Italosa, retoryka wiedzie też do zrozumienia natury wysokiej umysłowości i głupoty, dobrowolności i przymusu, wyboru i przeznaczenia czy pożądanego i emocji. Ostatecznie autor uznaje, że choć retoryka nie jest identyczna z polityką, to jednak wyzbyta zainteresowania sprawami polis byłaby nieużyteczna i bezwartościowa¹². W związku z tym sztuka retoryczna zawiera w sobie elementy właściwe dla dialektyki i polityki, a bez odwołania do kwestii etycznych nie ma jakiegokolwiek znaczenia. Można zauważyć, że w przypadku nauki o polityce ujęcie Italosa nie pozostaje spójne ze spojrzeniem klasycznym. Otóż Stagiryta uznaje retorykę za odgałęzienie polityki. Jego zdaniem sztuka argumentacji jest przede wszystkim niezwykle pożyteczna, ponieważ w obszarze polityki dostarcza obywatelom narzędzi do obrony ustroju i państwa (Arystoteles, 1981, 1094a 28–1094b 10).

Rozdziały 8–12

Retoryka ma wyjątkową zdolność i moc, która przejawia się w radzeniu sobie z każdym zagadnieniem pod względem szczegółów. Jako narzędzie dowodzenia wykorzystuje ona sylogizm retoryczny (entymemat) oraz indukcję (*epagoge*), przy czym można w niej wyodrębnić trojaki rodzaj środków przekonywania, a mianowicie: etyczny (*ēthikos*), patetyczny (*pathetikos*) i logiczny (*logikos*)¹³.

Jan Italos zaznacza, że do dwóch gatunków, tj. teoretycznego i praktycznego, powinien zostać dodany jeszcze jeden – *exetastikos*. Filozof utrzymuje, że niekiedy istnieje konieczność sięgnięcia po skuteczne i efektywne *prooimia* z myślą o bliskim przeciwstawieniu. Tym niemniej tego typu *prooimia* nie należy stosować przed Areopagiem, zwłaszcza gdy sędziami są władcy lub archirejowie (Arystoteles, 1998, 1354a 19–27). Inaczej mówiąc, są one wtedy bezużyteczne¹⁴. Podobnie rzecz się ma z epilogami, które niekiedy nie stanowią istotnego elementu układu mowy. Odnośnie do kompozycji wypowiedzi Italos też nadmienia, że takie jej składowe, jak opowiadanie czy argumentacja są zawsze wymagane. Niekiedy zdarza się jednak, że narracja jest tożsama z argumentacją.

¹¹ Podążając za Arystotelesem, nie można przytoczonego przez Italosa zagadnienia ująć w ten sposób. W klasycznym spojrzeniu retoryka nie ma bowiem mocy rozróżniania tego, co prawe i nieprawe, nie może zatem poszukiwać środka, jedynie korzysta z tej wiedzy, dlatego powiada, że niekiedy retoryka przywdziewa maskę polityki (Arystoteles, 1988, 1356a 26–27).

¹² Na temat powiązania retoryki i polityki zobacz: Arystoteles, *Retoryka* (1356a 25–26) i *Etyka nikomachejska* (1094a 28–1094b 10).

¹³ Italos w tym miejscu wyraźnie nawiązuje do Arystoteles (1988, 1356a 1–5).

¹⁴ Warto podkreślić, że także w opinii Stagiryty *prooimion* nie jest zawsze konieczne. Celem porównania sprawdź: Arystoteles, *Retoryka* (1414b 20–40–1416a).

Jan Italos podejmuje także próbę ustalenia, co stanowi najznamienitszą część sztuki retorycznej, a precyzyjnie ujmując, co jest w niej samej najlepszą rzeczą. Tak więc powołując się na opinie starszych odeń autoritetów, przyznaje, że według niektórych stanowiła ją kompozycja lub wiarygodność (przekonywanie)¹⁵. W przeciwieństwie do wcześniejszych poglądów myśliciel ten nie uznaje jednak owych składowych sztuki retorycznej za to, co w niej najważniejsze. Istotnie, Italos utrzymuje, że wygłaszanie mowy, czyli *hypokrisis*, jest tym, co w retoryce najlepsze, albowiem to właśnie ona wprawia w zachwyt słuchaczy¹⁶.

Ponadto Italos podejmuje kwestię etosu mówcy, od którego zależne są właściwe dlań wyrozumiałość, styl oraz sztuka. Z tego też powodu etos retora określany jest przez wiele różnorodnych czynników. Do nich należą: rasa, pochodzenie, wiek, przypadek, moralne cele czy zdolności¹⁷. Dla Italosa mowa bezspornie świadczy o tym, jaka jest dana osoba (okrutna, tchórzliwa, mądra itp.), a inaczej mówiąc, jaki jest właściwy dlań charakter. Ponadto można z niej też wywnioskować, skąd ktoś pochodzi. Tak więc pochodzenie, wiek i pozostałe determinanty etosu warunkują nie tylko styl mówcy, ale i wymowę, zaś jego wiarygodność wynika ze zgodności między nimi. Nader ważne jest, by wziąć pod uwagę sposób wypowiadania się mówcy, do kogo się on zwraca i o czym mówi, wszak dobry charakter od niego jest zależny. Naturalnie, nie odnosi się to wyłącznie do retorów, ale i prawodawców oraz władców. Mówią oni bowiem nie tylko przez wzgląd na przyjemność lub chęć wprowadzenia w błąd i zwodzenia słuchaczy, lecz nade wszystko, by sprowadzić ich na drogę cnoty.

Rozdziały 13–15

Italos podejmuje próbę sprecyzowania, czym jest *gnōmē*¹⁸. Otóż jawi się mu ona jako trafna opinia wydana przez rozsądną osobę¹⁹. Podkreśla zatem, że wskazana przez niego definicja nie przynależy ani do zbyt wąskich, ani do zbyt szerokich. Nie jest ona też wewnętrznie sprzeczna. Istotna jest tutaj zdolność oceny sytuacji oraz trzymanie się argumentu. Jednocześnie za równie ważne uchodzi właściwe zrozumienie różnicy pomiędzy *gnōmē*

¹⁵ Thomas Conley sugeruje, że prawdopodobnie jednym z autorytetów przywoływanych przez Italosa mógł być jego były mistrz, czyli Michał Psellos (Conley T., 1994 s. 233; Conley T., 2004, s. 426).

¹⁶ O istotnym znaczeniu umiejętnego wygłaszania mów wspomina także Arystoteles na początku III księgi *Retoryki* (Arystoteles, 1988, 1403b 20–23).

¹⁷ Zaprezentowane tutaj przez Italosa ujęcie należy uznać za odmienne niż spojrzenie Stagiryty. U Arystotelesa, *ethos* mówcy jest taki, jaki jawi się w mowie, a nie taki, jaki w rzeczywistości jest. Innymi słowy, wyraża się poprzez retoryczne uwiarygodnienia (*pisteis*), a nie poprzez uwarunkowania natury czy nawyku, przez który kształtuje się charakter (Arystoteles, 1988, 1356a 5–10).

¹⁸ U Arystotelesa to *endoxa* (Arystoteles, 1978, 100b).

¹⁹ W ten sam sposób *gnōmē* definiuje Stagiryta w *Etyce nikomachejskiej* (Arystoteles, 1981, 1143a 18–21).

a *téchnē*, która uosabia techniczną umiejętność zachowania środka w dokonywaniu wszelakich ocen²⁰. Właśnie ta zdolność umożliwia mówcy nie tylko rozpoczęcie mowy w należyty sposób, precyzyjne ułożenie opowiadania, ale i przekonująco oraz efektywnie dowodzić. Tak więc dzięki *gnōmē* zyskuje się podstawę do oceniania, a dzięki *téchnē* podstawę do samego tworzenia. Italos podejmuje również kwestie odnoszące się do *léxis*. Otóż różne odmiany *léxis* dają się wyodrębnić – po pierwsze według gatunku (poetyckiego lub tragicznego bądź sądowego lub historycznego), po drugie zaś, wskutek odniesienia do konkretnych autorów (np. Ksenofont lub Arystoteles). Myśliciel uznaje, że dokonywany przez starożytnych dobór słów nie zezwalał im na określenie znamienych dla nich myśli. W konsekwencji przedstawiali oni ustnie jedynie symbole tego, co czuli w swoich duszach. Należało też zważać, by nie robić wrażenia nadmiernie skromnej osoby.

Rozdziały 16–19

Po krótkim omówieniu *gnōmē*, *téchnē* oraz *léxis* Jan Italos przechodzi do właściwych problemów dla sztuki retorycznej, przy czym czyni to w opozycji względem tych, które są znamienne dla sofistyki i dialektyki. A zatem wskazuje na trudność tkwiącą u podstaw (zarówno teoretycznych, jak i praktycznych) badań realizowanych w oparciu o przyjęte opinie odnośnie do kwestii, które będąc sprzeczne z natury, nieuchronnie wiodą do *stasis*. Warto dodać, że dla Italosa problemy retoryczne pod pewnym względem przejawiają podobieństwo do tych obecnych w dialektyce²¹. Mając na uwadze fakt, że każdy problem przyjmuje postać *logos apophantikos*, czyli zdania orzekającego (a nie pytajnego, wyrażającego życzenie lub rozkaz), to zawsze istnieje konieczność zdefiniowania i podziału kwestii wymagających rozstrzygnięcia. Retoryczne *problēmata* odnoszą się do szczegółów i w tym względzie retoryka różni się od ogólnej w swej naturze sofistyki. Z kolei sofistyka, będąc retoryczną, różni się od dialektyki. Co istotne, względem sofistyki retoryka jawi się jako filozofująca sztuka²².

Bezspornie w rozważaniach o każdej nauce należy uwzględnić właściwe dla niej metody dowodzenia, toteż i to działanie odnosi się do samej retoryki. Biorąc pod uwagę mówców i aktorów dysponujących własnymi szczególnymi cechami, wewnętrznym charakterem oraz zewnętrznymi wpływami,

²⁰ W ramach *téchnē* ujawnia się umiejętność posługiwania *gnōmē* czy *endoxa*, jak chciał Arystoteles – zarówno dialektyka, jak i retoryka stanowią tego typu metody techniczne (Arystoteles, 1988, 1355a4–5).

²¹ O podobieństwie retoryki i dialektyki oraz opozycji wobec sofistyki pisze Stagiryta w swojej *Retoryce* (Arystoteles, 1988, 1355b 8–21). Podejmuje także kwestie związane z argumentacją dialektyczną oraz odpowiadającemu jej retorycznemu uwierzytelnieniu (Arystoteles, 1988, 1356a 35–1356b 18).

²² Dla Arystotelesa retoryka i dialektyka różnią się od sofistyki tym, że pierwsze opierają się na możliwości czy zdolności (*dýnaxis*), druga na intencji (*proaíresis*) (Arystoteles, 1988, 1355b 15–21).

sytuacja wymaga rozpatrzenia, kto się wypowiada, o czym mówi i co każda ze stron uznaje. Podczas gdy w przemówieniu retorycznym nader ważne jest, by raczej dowodzić z charakterem i emocjami, to w samym wykonaniu należy czynić to, kierując się głównie logiką. Pod względem technicznym charakter i emocje są zapewne mniej doniosłe i przekonujące²³. Niekiedy jednak, argumentując w stanowczy sposób i znajdując się przeto jakoby bliżej prawdy, pobudza się złą wolę słuchaczy względem tych, którzy są u głosu i odnoszą wrażenie, że mogą postępować niewłaściwie w sprawach obywateli. Tak więc, jakkolwiek dowodzenie logiczne bywa niekiedy trudne (zwłaszcza gdy odnosi się to do *ethosu* lub *pathosu*), to w miarę możliwości powinno się argumentować przy użyciu logiki. Okazuje się bowiem, że przyjmując formę kontroli, jest ona pomocna w walce z politycznymi nadużyciami.

W analizowanych tutaj rozdziałach Italos zauważa ponadto, że źródłem tworzywa w przemówieniach są własne założenia mówców i aktorów bądź też same działania, których ocena nie wydaje się oczywista, lecz z drugiej strony (lepiej lub gorzej) może ulec obustronnemu przebadaniu. Istotne jest, by mieć na uwadze opinie i mniemania zgromadzonych słuchaczy. Niezwykle trudno jest rozstrzygająco rozprawiać wokół tego typu problemów, stąd też retoryczny dowód winien zostać uznany, w przypadku gdy mówca ze skutecznością odpiera przeciwnie zarzuty. Co więcej, nawet gdy uzasadnienie nie jest w pełni przekonujące, należy je przyjąć, o ile retor jest człowiekiem praktycznie mądrym i przenikliwym. Italos też dodaje, że w mocy tych, którzy z należyłą uwagą śledzili to, co zostało przezeń wypowiedziane leżeć będzie zachowanie zdrowego rozsądku, posiadanie technicznych umiejętności oraz wiarygodne argumentowanie.

W odniesieniu zaś do trzech rodzajów dowodzenia w retoryce – etycznego, patetycznego i logicznego – Jan Italos podkreśla, że mówca o dobrym etosie jest bardziej godzien zaufania aniżeli ten, kto go nie ma²⁴. W tym sensie, logiczna argumentacja jest mniej ważna, od działania mającego na celu korzyść państwa.

Uwagi końcowe

Metoda retoryki Jana Italosa z pewnością odzwierciedla pewne elementy analogiczne w rozumieniu retoryki Arystotelesa, wszak nie tylko utożsamia się z antystrofą dialektyki, ale nierozzerwalnie wiąże się z dia-

²³ Można zauważyć, że takiemu ujęciu wprost zaprzecza Arystoteles. Otóż w jego optyce charakter mówcy ma silny wpływ na przekonanie słuchacza, dając największą wiarygodność argumentom (Arystoteles, 1988, 1356a 10–13).

²⁴ Stagiryta także uznaje, że zaufanie, jakim cieszy się retor, wynika z jego cnotliwości (Arystoteles, 1998, 1377b 7–19).

lektyką i etyką (por. 1355b 22–27). Echa arystotelesowskiej tradycji porbrzmiewają i w innych miejscach tego niewielkiego dziełka, wystarczy przywołać definicję *gnōmē*, czy choćby trojaki podział właściwych retoryce środków uwierzytelniania. W przeciwieństwie jednak do Stagiryty wydaje się jednak, że Italos nie doceniał w pełni walorów i kunsztu tej sztuki. Zapewne podczas swojej pedagogicznej kariery w Konstantynopolitańskiej Wszechnicy dane mu było i nauczanie retoryki, lecz z uwagi na swoją fascynację dialektyką nigdy nie wykładał jej tak, jak czynił to jego mistrz Psellos. Warto podkreślić, że dla Italosa już w starożytności myśl nie służyła słowu. W tym świetle słowa nie są niczym więcej niż symbolem tego, co tkwi w ludzkiej duszy. Niewątpliwie, sztuka retoryczna podporządkowuje to, co bardziej istotne, temu, co mniej wartościowe, a mianowicie ludzką myśl językowi. Mając przeto do czynienia z takim rozumieniem retoryki, trudno oczekiwać od traktatu Jana Italosa złożoności wykładu i precyzyjnego określenia wszelkich jego składowych. Thomas Conley w swoim komentarzu do *Methodos Rhetorikē*, powołując się na słowa Anny Komneny, zgodnie z którymi Italos nigdy nie zaznał nektaru retoryki, zaznacza, że odbiorca tejże rozprawy nie miał możliwości zyskania rzetelnej wiedzy o owej sztuce, a sam myśliciel nie miał wiele do powiedzenia na jej temat. Te krytyczne słowa mogą być zasadne, jeżeli weźmie się pod uwagę fakt, że Italos musiał wykładać retorykę i stąd też w celach dydaktycznych skomponował wokół zagadnień retorycznych wprowadzającą doń rozprawę, i wreszcie, że jej ograniczoność nie wynika z nieznamośności przedmiotu, lecz z uznania treści i ludzkiej myśli za elementy nadrzędne w badaniu i dociekaniu istoty rzeczy. Z tej właśnie przyczyny Jan Italos zasłynął nie jako doskonały retor, lecz wybitny znawca dialektyki.

BIBLIOGRAFIA

- Arystoteles, *Retoryka, Poetyka*, PWN, Warszawa 1988.
- Arystoteles, *Topiki O dowodach sofistycznych*, PWN, Warszawa 1978.
- Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, PWN, Warszawa 1981.
- Browning Robert, 1975, *Enlightenment and Repression in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Past & Present, nr 66–69, s. 3–23.
- Conley Thomas, 1998, *The Alleged Synopsis of Aristotle's Rhetoric by John Italos and its Place in the Byzantine Reception of Aristotle* w: Gilbert Dahan, Irène Rosier-Catach (ed.), *La Rhétorique d'Aristote: Traditions et Commentaires de l'Antiquité au XVIIe Siècle*, Paris, s. 49–64.
- Conley Thomas, 1994, *Notes on the Byzantine Reception of the Peripatetic Tradition in Rhetoric* w: William Fortenbaugh, David Mirhady (ed.), *Peripatetic Rhetoric after Aristotle*, Transaction Publishers, New Brunswick, s. 217–241.

- Conley Thomas, 2004, *John Italos' Methodos Rhetorikê: Text and Commentary*, Greek, Roman, and Byzantine Studies, nr 44, s. 411–437.
- Conley Thomas, 1990, *Aristotle's Rhetoric in Byzantium*, Rhetorica, t. VIII, nr 1, s. 29–44.
- Iannis Itali Opera, 1966, Кечакмадзе Иосиф Ильич (red.), Издательство Мецниереба, Tbilisi.
- Italos Ioannes, 1956, *Quaestiones Quodlibetales*, Périclès-Pierre Joannou (red.), Buch-Kunstverlag Ettal, Ettal.
- Jurewicz Oktawiusz, 1984, *Historia literatury bizantyjskiej*, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław.
- Kennedy George Alexander, 1983, *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton University Press, Princeton.
- Komnena Anna, 2005 *Aleksjada*, t. 1, Wydawnictwo Ossolineum we współpracy z De Agostini, Wrocław.
- Kraft András, 2024, *John Italos*, w: Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer Edition), <https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/john-italos/> (24.01.2025).
- Romano Ruggiero, 1992, *Un opuscolo inedito di Giovanni Italo*, Bollettino dei Classici, fasc. XIII, s. 14–24.
- Stephanou Pelopidas Etienne, 1949, *Jean Italos philosophe et humaniste*, Orientalia Christiana Analecta 134, Roma.